

Boekbesprekingen

'EEN GEUR VAN HOGER HONING', APOCALYPTISCH DENKEN IN DE GRIEKSE OUDHEID

In Martinus Nijhoffs' prachtige gedicht 'Het lied der dwaze bijen'¹ is de onverdraaglijke gedachte aan hun sterfelijkheid het motief voor het bijenvolk om zich uit aardse tuin te laten lokken. Altijd weer in de geschiedenis blijken de 'geur van hoger honing' en 'raadselige rozen' aantrekkelijker dan de dagelijkse realiteit. Millenarisme of chilasme in de ruimere definitie van Cohn², waarbij het begrip ook buiten de Joods-christelijke context toepasbaar wordt op heilsverwachting en het streven om dit heil te realiseren, schijnt een algemeen menselijk streven te zijn.

Toch krijgt men uit litteraire bronnen de indruk alsof de Griekse Oudheid de uitzondering is geweest die de regel bevestigt. Volgens M.I. Finley in zijn invloedrijke artikel 'Utopianism ancient and modern'³ kende de Grieks-Romeinse wereld geen Koninkrijk der Hemelen als wenkend toekomstperspectief en "therefore the Greeks and Romans were not faced with either the prospects or the alternatives available to the Christian". De maatschappelijke elite kon zich een Cynicus of Stoicus als huisfilosoof veroorloven en theoretiseren over samenlevingsvormen die gekenmerkt werden door ascese en het eenvoudige leven "volgens de natuur"⁴ idealiseerden. Echter: "for the bulk of the population there was little consolation indoctrines which demanded unrelenting austerity, self-restraint and self-discipline without the reward of eternal salvation".

Zeker, voorstellingen van Heimwee en fantasie, Grieksche droomen van een volmaakt leven (de titel van een charmant werkje van de graecus B.A. van Groningen, ontstaan uit lezingen in de oorlogstijd)⁵ hebben niet ontbroken. Luilekkerland, het paradijs en de Gouden Eeuw, waarin de aarde zelf haar vruchten voortbracht, zijn archetypisch.⁶ Het cardinale punt is echter dat de Griekse droomvoorstellingen van een volmaakt leven - de Romeinse laat ik nu buiten beschouwing - altijd in een onbereikbaar ver verleden of een even onbereikbaar verre plaats

(vaak een eiland) zijn gesitueerd. Nergens schijnen mythische en historische tijd elkaar te ontmoeten. Hesiodus (± 700 v.C.) beschrijft in zijn Werken en dagen (vss. 106-201) wel de bekoorlijkheden van het leven van het gouden geslacht, vrij van moeite en smart, maar voor zijn tijdgenoten van het ijzeren geslacht is er geen ontsnapingsmogelijkheid terug naar de Gouden Eeuw van Kronos.

De Hellenistische utopieën van Euhemerus en Iambulus,⁷ beschrijvingen van ideale samenlevingen op eilanden, hebben nooit reizigers gelokt die hun dromen gerealiseerd wensten te zien en evenmin aangespoord tot het stichten van een copie van zo'n ideale staat in eigen omgeving. Men heeft wel geopperd dat Aristonicus van Pergamum zijn 'zonnestad' (133 v.C.) zou hebben gesticht naar het voorbeeld van Iambulus' utopie, maar voor die uitzondering op de gestelde regel is geen enkele aanwijzing te vinden.⁸ In het algemeen, stelt Finley, waren de Grieks-Romeinse slaven- en boerenopstanden niet millenaristisch in die zin dat zij de komst van een heilsrijk verwachtten, laat staan dat zij dit verhaastten.

Gewoonlijk wordt het Griekse wereldbeeld gezien in scherp contrast met het oriëntaalse, joodse en christelijke, denken. In het Griekse wereldbeeld overheerst het cyclische patroon, terwijl het joods-christelijke denken een lineaire geschiedopvatting kent met een begin en een einde.

De Griekse mythologie kent geen creatio e nihilo, alleen een chaos, een ongeordende toestand, waarin alle materie al aanwezig is, waarin en waardoor ook de goden werkzaam zijn, gehoorzaamend aan ~~im~~ nente wetten. De physis wordt gezien als volstrekt gesloten. Voor een apocalyps, een wereldcatastrofe aan het einde der tijden waarvan de voor de massa verborgen kennis door enkele ingewijde boodschappers uit het hiernamaals is onthuld, schijnt in een dergelijk gesloten wereldbeeld geen plaats te zijn. Volgens de klassieke voorstelling van zaken heeft het rationele denken in de 5e en 4e eeuw v.C. het mythische denken overwonnen: Vom Mythos zum Logos (W. Nestle, 1940). Protagoras (5e eeuw v.C., DK fr. 80 B 4) verklaart: "Met betrekking tot de goden kan ik niet weten of ze bestaan of niet bestaan, noch hoe ze er uitzien. Want er zijn vele beletselen die deze kennis in de weg staan: het feit dat men hen niet kan waarnemen en het feit dat het mensenleven kort is." De auteur van het beroemde, op naam van Hippocrates

gestelde geschrift over de heilige ziekte (5e eeuw v.C., VI 354 Littré) stelt scherp de charlatans aan de kaak, die pretenderen meer kennis van ziekten te bezitten dan anderen, daar volgens hem alle ziekten even menselijk en even goddelijk zijn. In dit sceptische, rationele milieu vinden apocalyptische denkbeelden geen voedingsbodem.

In een intrigerend artikel, verschenen in een al even intrigerende, maar afschrikwekkend dikke bundel ('Apokalyptik im frühen Griechentum: Impulse und Transformationen' in: D. Hellholm, (ed.), Apocalypticism in the mediterranean world and the Near East (Tübingen 1983) 235-254 heeft de Züricher historicus van de Griekse godsdienst Walter Burkert de stelling geponeerd dat de Griekse wereld wel degelijk een apocalyp-tiek heeft gekend. Het Griekse wereldbeeld moest zich, toen het eenmaal was gevormd, handhaven tegen allerlei andere stromingen in. Voor de goede waarnemer zijn ook in de klassieke Griekse literatuur wel degelijk sporen te vinden van apocalyptische motieven.

Er zijn verhalen over boodschappers uit het hiernamaals, zoals Plato's mythe van Er, aan het slot van zijn Politeia (614 d e.vv.) en Heraclides Ponticus' 'Empedotimus' en 'Abaris'. In de 7e eeuw zwerven wonderdoeners door de Griekse wereld die ziekten afweren en onheil profeteren.

Op verschillende plaatsen in Griekenland en Italië zijn gouden tafeltjes gevonden met Griekse teksten, die blijkbaar, evenals de Egyptische dodenboeken, aanwijzingen voor de doden bevatten over de toestanden die hij in de andere wereld zal aantreffen, gidsen voor het hiernamaals dus. (4e-3e eeuw v.C. teruggaande op een voorbeeld uit de 5e eeuw v.C. of ouder).⁹

Er zijn meer sporen van apocalyptisch denken. De 5e eeuwse Pythagoreër Philolaus sprak over een wereldcatastrofe door water en vuur, waaruit echter ook weer vernieuwing zal voortkomen. Ook de Stoa leerde weliswaar dat onze wereld in vlammen zal opgaan (ekpyrosis), maar het vuur werd identiek geacht aan de rede (logos), de goddelijke voorzienigheid en scheppingskracht. Het heelal is volgens de Stoïcijnen een periodiek herhaalde manifestatie van het rationele oerbeginsel. Er is dus geen sprake van echt apocalyptisch denken, dat transcendentie veronderstelt, maar van immanentie. Zelfs over de wereldbrand behoeft de mens zich geen zorgen te maken, daar deze een volstrekt redelijk,

cyclisch optredend verschijnsel is.¹⁰ Blijkbaar, zo stelt Burkert, is het "subversieve" element dat aan de echte apocalyptische voorstellingen inherent is, hier als het ware getemd.

Hierboven was al sprake van Hesiodus' mythe van de vier wereldgeslachten, het gouden, zilveren, bronzen en ijzeren.¹¹ De overeenkomst met de droom van Nebucadnezar in het Oudtestamentische boek Daniël (Dan.22.)(2e eeuw v.C.), is al vele malen bestudeerd. Het waarschijnlijkst is dat beide teruggaan op een gemeenschappelijke oriëntaalse bron, mogelijk een Aramese profetische tekst uit de 8e eeuw v.C.. Deze hypothese wordt gesteund door de vondst van een stèle met Aramese inscriptie uit de tempel van Deir 'Alla in Palestina, gedateerd ca. 700 v.C..¹² Toch blijkt er een opmerkelijk verschil tussen de droom van Nebucadnezar en de mythe van de vier geslachten bij Hesiodus. Er behoeft geen twijfel aan te bestaan dat Nebucadnezars droom van de reus met het gouden hoofd, de zilveren borst, de koperen buik en de deels ijzeren, deels lemen voeten, duidt op de catastrofe van het Nieuwbabylonische rijk. De verzuchting van Hesiodus: "Was ik maar of voordien gestorven of daarna geboren, want nu is dan het ijzeren geslacht" (vs.175) laat echter ruimte open voor een cyclische interpretatie. Volgen na de catastrofe toch weer betere tijden?

Op een heel onverwachte plaats duikt de mythe van de vier wereldtijdperken op, n.l. in de Attische komedie, in Aristophanes' Ridders (424 v.C.), een heftige aanval op de "leerlooiër" Cleon, leidend politicus in de Atheense democratie, die als nieuw-rijke niet beschikte over het aristocratische savoir-vivre van zijn voorgangers. In het stuk komt een profetie voor die verkondigt dat het met Athene bergaf zal gaan. Eerst zal een vlashandelaar heersen, dan een schapenhandelaar, daarna een leerhandelaar en tenslotte als dieptepunt een worsthandelaar. De laatste blijkt echter in staat te zijn de dēmos, het volk van Athene, een verjongingskuur te geven en doet een nieuw tijdperk vol beloften aanbreken. Men bedenke dat het stuk een eerste opvoering kreeg midden in de Peloponnesische oorlog, toen oorlog en pest het vertrouwen in het intellectualisme van de sofistiek schokten en de belangstelling voor orakelverzamelingen en extatische culten sterk was toegenomen.¹³

De hypothese van Burkert luidt nu dat in de 8e eeuw v.C. tegelijk met de immigratie van Syrische handwerkslieden¹⁴ ook profeten en wonderdoeners de Griekse wereld moeten zijn binnengekomen. Zij brachten de

apocalyptische denkbeelden mee. Deze denkbeelden zijn echter een ondergronds bestaan gaan leiden. Bij de elite, de spraak- en literatuurmakende gemeente, werden apocalyptische motieven verdrongen door cyclische opvattingen die beter pasten bij hun sociale en economische situatie. Welhaast duizend jaar lang (van $\pm$ 800 v.C. tot $\pm$ 200 n.C.) vonden, volgens B., geen radicale veranderingen van de sociale, economische en politieke structuur plaats, die sluimerend apocalyptisch denken nieuw voedsel hadden kunnen geven.

Men zou kunnen tegenwerpen dat Burkert voor het gemak dan toch maar de Perzische, Peloponnesische en Punische oorlogen vergeet, evenals de veroveringstochten van Alexander, de expansie van het Romeinse rijk en al die andere historische feiten waarmee studenten nog steeds hun hoofden moeten volstampen. Betekenden de overgangen van adelsheerschappij naar polis, van polis naar territoriale monarchie naar wereldrijk dan helemaal niets? Met alle respect voor het belang van deze evenementen, gezegd dient toch te worden dat de verschillen tussen arm en rijk en de veranderingen in het politieke systeem bij de volken van het Nabije Oosten in de Oudheid veel groter zijn geweest en blijkbaar meer impulsen hebben opgeleverd voor apocalyptisch denken.

Het is de moeite waard de these van Burkert, die een rechtstreeks verband legt tussen de dagelijks ervaren verdrukking, oorlog en ellende en de opkomst van apocalyptisch denken, te toetsen voor diverse periodes. Bij een oppervlakkige rondgang door de Oude Geschiedenis stuit men al gauw op de populariteit van profetieën en extatische culten tijdens crises (b.v. Athene-Peloponnesische Oorlog, Rome 2e Punische oorlog¹⁵) en bij die door Rome onderworpen volken.¹⁶

De opvatting van Finley dat de Grieks-Romeinse wereld geen Koninkrijk der Hemelen als wenkend toekomstperspectief voor de volksmassa zou hebben gekend, kan dus zeker niet zonder meer worden onderschreven. Privé-fantasieën, magische praktijken en voorstellingen van het hiernamaals¹⁷ kan men niet afdoen als randverschijnselen, maar vormden de altijd aanwezige onderstroom in de antieke mentaliteit, die af en toe door de dunne laag van rationalisme heen brak. De geur van hoger honing was in de Grieks-Romeinse Oudheid voor velen aantrekkelijk genoeg om de woning hier en nu op te geven, vooral als die woning door oorlog, pest en honger werd geteisterd.

H.F.J. HORSTMANSHOFF

NOTEN:

1. M. Nijhoff, Nieuwe gedichten (Amsterdam 1934¹), vgl. P.H. Schrijvers, De Revisor (1983) 52-58.
2. N. Cohn, The pursuit of the millennium (1957¹, herdr. Londen 1984, Paladin Books) 13-14, vgl. ook J.W. Becker, Het eeuwige heimwee (diss. Leiden, Alphen a/d Rijn 1976) 18-21.
3. M.I. Finley, 'Utopianism ancient and modern' in (id.) The use and abuse of history (Londen 1975) 178-192. (Een eerdere versie van dit artikel verscheen in 1967).
4. Vgl. R. Vischer, Das einfache Leben (Göttingen 1965). Vrijwel alle antieke testimonia met vertaling bij A.O. Lovejoy en G. Boas, Primitivism and related ideas in antiquity (Baltimore 1935, herdr. New York 1975).
5. B.A. van Groningen, Heimwee en fantasie, Griekse dromen van een volmaakt leven (Amsterdam 1947).
6. Vgl. M. Müller, Das Schlaraffenland. Der Traum von Faulheit und Müßiggang (Wenen 1984).
7. C. Mossé, 'Les utopies égalitaires à l'époque hellénistique', Revue Historique 241 (1969) 297-308.
8. A.J. van Hooff, 'De zonneburgers van Aristonikos, de betekenis van revolutie theorieën voor de geschiedenis van de Oudheid', TvG 90 (1977) 176-209.
9. Enige van dergelijke teksten in vertaling bij H.M. Beliën, F.J. Meijer en K.A.D. Smelik, Een geschiedenis van de Oude Wereld, Bronnen (Haarlem 1981) 121.
10. Zie M. van Straaten, Stoïcisme en stoïci (Zwolle 1966).
11. Het tussen het bronzen en ijzeren geslacht ingevoegde heroëngeslacht wordt algemeen beschouwd als een interpretatie van Hesiodus in de door hem aangetroffen traditie, zie Burkert, 'Apokalyptik...' 244.
12. J. Hoftijzer en G. van der Kooij, 'Aramaic texts from Deir 'alla' (Leiden 1976).
13. Vgl. H.F.J. Horstmanshoff, 'Pestilenties in de Griekse wereld', Lampas 17 (1984) 442-447.
14. W. Burkert, 'Itinerant diviners and magicians: a Neglected element in cultural contacts', Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 30 (1983) 115-120.
15. Vgl. A.J. Toynbee, Hannibal's legacy II (Londen 1965) 374-415: 'Religious responses to spiritual ordeals'.
16. H. Fuchs, Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt (Berlin 1964).
17. B. Gladigow, 'Jenseitsvorstellungen und Kulturkritik', Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte 26 (1974) 289-309.